

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: ٤

Sayı: 8
Issue / العدد: ٨

Aralık 2024
December / كانون الأول 2024

Doç. Dr. Mehmet Ali AYTEKİN
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
maliaytekin@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0318-7515

Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnetin
Kısımları

Parts of Mutawâtir Sunnah According to
the Fuqaha'

Atıf: Aytekin, M. A. (2024). Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnetin Kısımları. *Din ve İnsan Dergisi*, 4(8), 285-304.

DOI: 10.69515/dinveinsan.1473710

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 25.04.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.08.2024
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2024
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 285-304

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.

تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

intihal.net

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnetin Kısımları¹

Parts of Mutawâtir Sunnah According to the Fuqaha'

Özet

Dini hükümlerin tespitinde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet edilen sünnet verileri önemli bir yere sahiptir. Ancak, genel olarak sünnetin gerek sübûtunda gerekse delaletinde zannîliğin söz konusu olması ekoller arasında sünnet verileri üzerinde derin ihtilafları da beraberinde getirmiştir. Bu da zaman içerisinde sünnet verilerinin sübût ve delalet açısından kategorize edilmesini zorunlu kılmıştır. Sübût açısından sünnet, âlimlerin çoğunluğuna göre mütevâtir ve haber-i vâhid diye iki kısımda değerlendirilmiştir. Hanefîler buna üçüncü bir kategori olarak "meşhûr sünneti" de ilave etmişlerdir. Bu üç kategoriden mütevâtir sünnetin, Hz. Peygamber'den sübûtu kesindir, yani bu kapsamda olan sünnetin Hz. Peygamber'e ittisalinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Prensipte tüm âlimler bu görüş üzerinde ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte mütevâtir sünnet de bakış açısına göre birtakım kategorik ayrımlara tabi tutulmuştur. Bunlardan en yaygın olanı, lafzî mütevâtir ve manevî mütevâtir şeklinde yapılan ikili tasniftir. Ancak fıkıhın tarihi sürecinde mütevâtirin lafzî ve manevî ayrımında belli bir evrilmenin yaşandığı, bu evrilmeden dolayı lafzî ve manevî mütevâtire yaklaşımların da farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu nedenle çalışmada mütevâtir kavramının maruz kaldığı söz konusu evrilme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan farklı yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İslâm Hukuku, Mütevâtir, Lafzî Mütevâtir, Manevî Mütevâtir.

Abstract

The Sunnah transmitted from Prophet Muhammad (s.a.s.) plays an important role in determining religious rulings. However, the fact that the Sunnah is generally considered speculative in both its transmission and interpretative evidence has led to deep disagreements among schools of thought. This has necessitated the categorization of Sunnah in terms of its transmission and evidence. According to the majority of scholars, the Sunnah is divided into two types: mutawâtir and khabar al-wâhid. The Hanafis also include "Sunnah mashhûrah" as a third category. Among these categories, mutawâtir Sunnah is definitively attributed to the Prophet, with no doubt regarding its transmission. In principle, scholars unanimously agree on this point. The mutawâtir Sunnah has also been categorized further based on perspective. The most common classification distinguishes between lafzî mutawâtir (mutawâtir in wording) and ma'nawî mutawâtir (mutawâtir in meaning). Over the historical development of fiqh, this distinction has evolved, resulting in differing scholarly approaches toward lafzî and ma'nawî mutawâtir. This study, therefore, examines the evolution of the concept of mutawâtir and the differing approaches that have arisen as a result.

Keywords: Fiqh, Islamic Law, Mutawâtir, Literal Mutawâtir/al-mutawâtir in wording, Mutawâtir in meaning/Conceptual Mutawâtir.

Giriş

Hem İslâm hukukunun hem de tüm İslâmî ilimlerin temel iki kaynağından biri olan sünnet; mahiyeti, intikali ve sıhhat derecesi dikkate alınarak birtakım kategorik ayrıma tabi tutulmuştur. Sonraki nesillere intikali itibarıyla sünnet Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî âlimlerin yer aldığı ve Mütekellimîn ekolünü oluşturan çoğunluk tarafından mütevâtir ve haber-i vâhid; Hanefîlerin oluşturduğu Fukahâ ekolü tarafından da mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid kısımlarına ayrılmıştır (Örneğin bk. Basrî, 1426/2005, 2/65; Şîrâzî, 1433/2012, 90; Pezdevî, 2009, 2/521, 522-533, 534-537, 538-549; Serahsî, 1426/2005, 227, 249). Mütevâtir, yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun kendisi gibi bir topluluktan naklettiği ve ilk üç nesilde yani

¹ Bu makale, 2024 yılında İFAV tarafından "Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnet" adıyla yayımlanan kitabımızın bir bölümünden, kısmen değiştirilerek üretilmiştir.

sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn döneminde aynı niteliğe sahip olan haber; meşhûr, sahâbeden haber-i vâhid düzeyinde nakledilip sonraki iki nesilde tevâtür seviyesine ulaşan haber; haber-i vâhid de mütevâtir veya meşhûr kategorisinde olmayan yani üç nesilde de bir veya birkaç kişi tarafından rivayet edilen haber olarak tarif edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Aytekin, 2023, s. 345-347).

Sünnet verisini oluşturan haberler içerisinde hüccet ve epistemolojik değeri itibarıyla en kuvvetli olan, mütevâtir haberdir. Bu konuda görebildiğimiz kadarı ile tüm âlimlerin ittifakı vardır ve aykırı herhangi bir görüş söz konusu değildir (ayrıntılı bilgi için bk. Aytekin, 2024, s. 133-138). Bu nedenle fıkıh usûlünde mütevâtir kavramına ayrı bir önem atfedilmiş, bu konu üzerinde hassasiyetle ve bütün detayları ile durulmuştur (bk. Aytekin, 2024, s. 59-88). Bunun tabii bir sonucu olarak zamanla mütevâtir kavramının da kendi içerisinde farklı tasnifleri yapılmıştır. Bakış açısına göre mütevâtir sünnet; lafzî ve manevî (bk. Ebû İshâk eş-Şirâzî, 1433/2012, s. 89; Molla el-Fenârî, 1427/2006, 2/242; Sem'ânî, 1418/1997, 1/330),² zarurî ve istidlâlî (bk. Cessâs, 2010, 1/506, 508), herkesin nazarında mütevâtir ve sadece ilim ehli arasında mütevâtir (bk. Zerkeşî, 1434/2013, 3/310), kavli ve fiilî (bk. Zeydân, 1425/2004, s. 133) gibi farklı şekillerde kategorize edilmiştir.³ Bunlardan en yaygın olanı, lafzî mütevâtir ve manevî mütevâtir şeklindeki tasniftir. İkinci ve üçüncü ayırım neticede mütevâtirin bilgi değeri ile ilgilidir; mütevâtirin bilgi değeri de ayrı bir çalışmanın konusudur. Zeydân'ın kavli ve fiilî taksiminin son tahlilde, lafzî ve manevî mütevâtire irca edilmesi mümkündür.

Bu nedenle konuyu, günümüzde de yaygın olarak bu şekilde bilinmesi itibarıyla, *lafzî mütevâtir* ve *manevî mütevâtir* adı altında ve fakihlerin perspektifinden ele alacağız. Ancak öncesinde lafzî ve manevî tasnifinin arka planından ve tarihsel sürecinden bahsedeceğiz. Zira kanaatimize göre, mütevâtir kavramının lafzî ve manevî ayrımında tarihsel süreçte belli bir evrilme gerçekleşmiştir. Hatta bu konuda günümüzdeki yaklaşım ile klasik dönemdeki yaklaşım arasında da birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

1. Lafzî ve Manevî Ayrımının Temelleri ve Tarihsel Süreci

1.1. Fıkıh İlminde Lafzî ve Manevî Ayrımın Temelleri ve Tarihsel Süreci

Eserlerinde mütevâtir konusuna müstakil olarak yer veren ve fıkıh usûlünün öncü isimlerinden olan Cessâs (öl. 370/981), Debûsî (öl. 430/1039), Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044), İbn Hazm (öl.456/1064), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066), Ebu'l-Velîd el-Bâcî (öl.

²Abdülaziz el-Buhârî mütevâtiri, "rivayet itibarıyla mütevâtir" ve "amel itibarıyla mütevâtir" olarak ikiye ayırır. Bk. Abdülaziz el-Buhârî, 2009, 3/266. Onun bu taksiminin lafzî ve manevî kategorisi içerisinde değerlendirmek mümkündür.

³ Mütevâtirin çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi ve farklı değerlendirmeler için bk. Hansu, *Mütevâtir Haber*, 103-113; Orhan, 2021, s. 1476-1478. Orhan, Şebbîr Ahmed Osmânî'den naklen tevâtürü; 1. İsnâd tevâtürü 2. Tabaka tevâtürü 3. Kadr-i müşterek tevâtürü 4. Tevârüs/Amel tevâtürü olmak üzere dört kısımda mütalaa etmektedir. Ancak bunların mütevâtirin lafzî ve manevî tasnifinin açılımı şeklinde olduğu görülmektedir.

474/1081), Cüveynî (öl. 478/1085), Pezdevî (öl. 482/1089), Serahsî (öl. 483/1090) ve Gazzâlî (öl. 505/1111) gibi âlimler mütevâtiri açıklarken lafzî ve manevî gibi bir ayrıma gitmemişler; bu kavramı bütüncül olarak ele almışlardır. Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının önemli simalarından Molla Hüsrev (öl. 885/1480) ve son dönem âlimlerinden Şevkânî (öl. 1250/1834) ile asrımızın önde gelen fakihlerinden Büyük Ali Haydar Efendi (öl. 1903) ile Abdülvehhâb Hallâf (öl. 1956) gibi âlimler de mütevâtirde lafzî ve manevî ayrımını yapmamışlardır.

Bununla birlikte Cessâs mütevâtiri, "herhangi bir delil olmaksızın doğruluğu zorunlu olarak bilinen" ve "bir delil ile doğruluğu bilinen" şeklinde iki kısımda değerlendirmiştir (Cessâs, 2010, 1/506, 518). Cessâs'ın açıklamalarından hareketle bu tasnifi, *ızdırârî mütevâtir* ve *istidlâlî mütevâtir* olarak formüle edebiliriz. Yani mütevâtir Cessâs'a göre *ızdırârî* ve *istidlâlî* olmak üzere iki kısımdır. Esasında bu tasnifin mütevâtirin bilgi değeriyle ilgili olup bunun lafzî ve manevî şeklindeki ayrımı ile herhangi bir alakasının olmadığını söyleyebiliriz. Cessâs'ın yanı sıra diğer âlimlerin de mütevâtirin bilgi değeri kapsamında *ızdırârî* ve *istidlâlî* gibi konulara temas ettikleri görülmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Aytakin, 2024, s. 141-148). Bununla birlikte Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin ümmetin yanılmazlığı, parmakların diyeti, mezi, riba, hadis rivayetinde sahâbenin irsâl yapması gibi konulardaki rivayetlerin, aslen haber-i vâhid olsa da anlam itibarıyla mütevâtir olduğunu söylemesi, onun zihninde bu ayrımın var olduğunu göstermektedir (bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, 1426/2005, 2/16, 114, 146).

Fakihlerden mütevâtiri, lafzî ve manevî diye ikiye ayıran ilk âlim, görebildiğimiz kadarıyla, Şâfiî fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî'dir (öl. 476/1083). Mütevâtiri, lafız tariki ile tevâtür (تواتر من طريق) ve mana tariki ile tevâtür (تواتر من تريق المعنى) diye ikiye ayıran Şîrâzî, önceki zamanlara ve uzak ülkelere dair ittifak edilen haberleri birincisine, Hz. Ali'nin (öl. 40/661) cesareti, Hâtim et-Tâi'nin (öl. 578) cömertliği ve benzeri haberleri de ikincisine örnek olarak vermiştir. Şîrâzî böyle bir ayrıma gitse de sonuçta ona göre mütevâtirin her iki çeşidiyle de kesin bilgi meydana gelmektedir (Ebû İshâk eş-Şîrâzî, 1433/2012, s. 89).

Esasında mütevâtirde bu tasnifin Şîrâzî'nin yanı sıra hem fakih hem de muhaddis kimliği ile tanınan Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) tarafından da yapıldığını belirtilmeliyiz. Bağdâdî mütevâtiri tıpkı Şîrâzî gibi, "lafız tariki ile tevâtür" ve "mana tariki ile tevâtür" şeklinde iki kısımda kategorize etmiş; lafız tariki ile tevâtüre Hz. Peygamber'in (s.a.s) Medine'ye hicreti, orada vefat etmesi, mescidi, minberi, sahâbenin ona saygı ve muhabbeti, onun sahâbe ile arkadaşlığı, Ebû Cehil ve müşriklerle mücadelesi, Kur'an-ı Kerim'e tazimde bulunması, Kur'an ile kafirlere meydan okuması, Kur'an'ın Allah katından indirilmesini delil olarak kullanması, beş vakit namaz, namazların rekâtları, rükünleri ve sıralaması, zekât, oruç ve hac gibi farz ibadetler hakkında nakledilen haberleri örnek vermiştir. Bağdâdî, lafız tariki ile tevâtür için herhangi bir tanım

vermezken mana tariki ile tevâtürü, “birbirinden farklı olan konularda çok sayıda kişi tarafından aktarılan haberlerin tamamının ortak bir anlamda ittifak etmeleri” şeklinde tanımlamış ve bu tür mütevâtirin de lafzen mütevâtir ile aynı konumda olduğunu söylemiştir. Haber-i vâhidle sahâbenin amel etmesini mana tariki ile mütevâtire örnek gösteren Bağdâdî bununla ilgili haberlerin çok sayıda kişi tarafından rivayet edildiğini vurgulamıştır. Zira bu konuda gelen haberlerin içeriği birbirinden farklı olsa da rivayetlerin tamamı, adil bir kişinin haberiyle amel edildiğini ortaya koymaktadır. Yine Bağdâdî’ye göre, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bazı mucizeler göstermiş olduğu da mana tariki ile mütevâtir olan haberlerle sabittir. Zira Hz. Peygamber’den; elinde bulunan taşların tesbih etmesi, kütüğün ona özlem duyması, parmaklarının arasından suyun akması, az olan yemeği çoğaltması, ağızındaki suyu kabın içine boşalttıktan sonra kaptaki suyun eksilmemesi, hayvanlarla konuşması gibi pek çok mucize rivayet edilmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 1435/2014, s. 99-100). Bağdâdî’nin bu bilgileri *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* adlı fıkıh usûlü eserinde ele aldığını, bunlara *el-Kifâye* isimli hadis usûlü kitabında temas etmediğini belirtmeliyiz.

Hem Şîrâzî hem de Bağdâdî mütevâtiri lafız ve mana diye ikiye ayırmışlar, bununla ilgili bazı örnekler zikretmişlerdir. Bu iki âlimin zikrettikleri örnekler birbirinden farklı olsa da onların mütevâtir kavramını, “lafız tariki ile mütevâtir” ve “mana tariki ile mütevâtir” şeklinde kategorize etmelerinden, netice itibarıyla her ikisinin de konuya bakış açısının aynı olduğunu görülmektedir. Şüphesiz ki bu, ilmî ortamdaki etkileşimin tabii bir sonucudur. İlk bakışta Bağdâdî’nin vefat tarihi dikkate alındığında onun kronolojik bir önceliğe sahip olduğu, bu nedenle Şîrâzî’nin Bağdâdî’den etkilendiği gibi bir düşünce zihinlere gelse de doğum tarihleri ve ilim öğrendikleri hocaları dikkate alındığında etkileşimin hocalarından kaynaklandığını belirtmek ve bu konuda birine öncelik nispet etmemek daha doğru olacaktır. Zira Şîrâzî 393/1003 yılında, Hatîb el-Bağdâdî de 392/1002 yılında doğmuş, ikisi de Bağdat’ın önde gelen hadis ve fıkıh âlimlerinden ilim öğrenmiştir. İlim öğrendiği âlimler de genelde, İkinci Şâfiî olarak tanınan Ebû Hâmid el-İsferâyînî’nin (öl. 406/1016) talebeleridir. Bunlardan da bilhassa fıkıh ilminde her ikisinin üzerinde önemli etkileri olan kişi, bu dönemin meşhur âlimi Ebü’t-Tayyib et-Taberî’dir (öl. 450/1058) (Kandemir, 1997, 16/452-453; Aybakan, 2010, 39/184-185).

Şîrâzî ve Bağdâdî’den sonra mütevâtiri lafzî ve manevî diye kategorize eden diğer bir âlim de Ebü’l-Muzaffer es-Sem’ânî’dir (489/1096). Şâfiî mezhebinin önemli usûl âlimlerinden olan Sem’ânî, “Mezhebimizden olan usûlcüler mütevâtiri iki kısma ayırmışlardır: Birincisi haberin bizzat kendisi ile ilgili olan tevâtür (ما يرجع إلى عين الشيء), diğeri de manası ile ilgili olan tevâtür (ما يرجع إلى معناه دون عينه).” diyerek kendinden önceki tasnife atıfta bulunmuştur (Sem’ânî, 1418/1997, 1/330). O, bu ifadesi ile muhtemelen Bağdâdî ve Şîrâzî gibi Şâfiî âlimleri kastediyor olmalıdır. Ancak bu, aynı zamanda Sem’ânî’nin de bu tasnifi benimsediği anlamına gelmektedir. Buna göre haberin bizzat kendisi ile ilgili olan lafzî; manası ile ilgili olan ise manevî olmaktadır. Her ne kadar

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 كانون الأول / العدد: 8 Aralık / December / المجلد: 4 Sayı / Issue

o, bu kavramları kullanmamış olsa da yaptığı kategorik ayırmadan bu çıkarımda bulunmamız mümkündür.

Sem'ânî birinci kısımda yer alan mütevâtirin herkes tarafından bilindiğini ve daha önce bahsedilen haberlerin bu kategoride yer aldığını belirtir (Sem'ânî, 1418/1997, 1/331). Onun daha önce bahsettiği hususlar ise mütevâtirle ilgili somut örneklerden ziyade mütevâtirin tanımı ve şartlarıdır. Yani Sem'ânî'ye göre, yaptığı tanıma ve bahsettiği şartlara uygun olan haberler lafzî mütevâtir kapsamındadır. Diğer taraftan Hâtim et-Tâî'nin cömertliği, Hz. Ali'nin kahramanlığı ve ahlakıyla darbimesel haline gelen Ahnef b. Kays'ın (öl. 67/686) hilmi ile ilgili haberleri manevî mütevâtire örnek gösteren Sem'ânî, konu ve içerik olarak birbirinden farklı olan bu haberlerin tamamının Hâtim'in cömert, Hz. Ali'nin cesur ve Ahnef'in yumuşak huylu olduğunda ittifak ettiklerini vurgular. Ayrıca Sem'ânî, tıpkı Bağdâdî gibi, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait farklı mucizeleri zikrederek bütün bu mucizelerin, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin doğruluğunu ispat etmek için mucize gösterdiği hususunda ittifak ettiğini belirtir (Sem'ânî, 1418/1997, 1/331).

Sem'ânî, bu ve benzeri haberlerin anlam itibarıyla mütevâtir olmasını da şu şekilde açıklar: "Bunlar, muhtelif zamanlarda ve farklı durumlarla ilgili olarak büyük topluluklar tarafından nakledilmişlerdir. Her ne kadar haberler teker teker ele alındığında tevâtür düzeyinde olmasa da bunlar anlam itibarıyla mütevâtirdir. Çünkü birbirinden farklı olan bu haberler ortak bir anlam üzerinde ittifak etmektedir. Dolayısıyla haberleri rivayet edenler hep birlikte bu ortak anlamı da nakletmiş ve tamamı bu anlam üzerinde ittifak etmiş olmaktadır. Ortak anlama sahip bu haberleri nakledenlerin tamamı dikkate alındığında bunlar, yalan üzere birleşmeleri imkânsız olan bir topluluktur. Netice itibarıyla bu ortak anlam, bizzat mütevâtir olan habere dahildir" (Sem'ânî, 1418/1997, 1/331).

Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) mütevâtiri önceki âlimler gibi lafzî ve manevî diye kategorize etmeksizin sadece "Mana Cihetinden Tevâtür" (خبر التواتر من جهة المعنى) başlığına yer vermiştir. Bu başlık ile onun bu ayırma işaret ettiğini söyleyebiliriz. Mütevâtirin tanımı, şartları, bilgi değeri gibi konuların üzerinde ayrıntılı olarak duran Râzî son olarak, haberi nakledenlerin sayısı dikkate alındığında bir haberin anlam itibarıyla da mütevâtir olabileceğini ifade etmiş, bunu Hâtim'in cömertliği örneği üzerinden açıklamıştır (Râzî, 1433/2012, 2/108). Râzî'nin çağdaşı Âmidî de Râzî gibi, herhangi bir ayırma gitmeden tevâtür sayısına ulaşan topluluk tarafından rivayet edilen ancak içeriği ve konusu farklı olan haberler müşterek ve küllî bir anlam üzerinde ittifak ettiğinde, ravilerin zorunlu olarak bu anlamı da rivayet etmiş olduklarını vurgulamıştır. Âmidî, kadr-i müşterek (القدر المشترك) diye isimlendirdiği bu ortak anlam ile de lafız ve manası aynı olan mütevâtir haber gibi kesin bilgi meydana geldiğini; ancak birincisinde lafız ve mana birlikteliği, ikincisinde de sadece mana birlikteliği olduğu için birinci haberle kesin bilginin daha

hızlı oluştuğunu belirtmiştir (Âmidî, 1432/2011, 2/272). Âmidî'nin "birinci" olarak nitelediği haberin lafız itibarıyla mütevâtire, diğerinin de mana itibarıyla mütevâtire tekabül ettiğini söylememiz mümkündür. Onun burada lafız itibarıyla tevâtürde hem lafız hem de mana birlikteliğine; diğerinde de sadece mana birlikteliğine vurgu yapması dikkat çekicidir. Hicrî dokuzuncu asır ulemasından Hanefî fakihî Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) bu bağlamda vermiş olduğu bilgiler de neredeyse tamamıyla Râzî ve Âmidî'nin açıklamaları ile örtüşmektedir (Molla el-Fenârî, 1427/2006, 2/242).

Öte taraftan hicrî yedinci asrın önemli simalarından Mâlikî fakihî ve usûl âlimi Karâfî (öl. 684/1285) mütevâtiri doğrudan lafzî ve manevî diye ikiye ayırmıştır. O, mütevâtiri lafzî ve manevî şeklinde kategorize ettikten sonra lafzî mütevâtiri, haberin ortak bir lafızla rivayet edilmesi; manevî'yi de haberin ortak bir anlam üzerinde ittifak etmesi şeklinde tanımlamıştır. Lafzî mütevâtire herhangi bir örnek göstermeyen Karâfî manevî mütevâtire Hz. Ali'nin cesareti, Hâtim'in cömertliği örneğini vermiştir (Karâfî, 1438/2017, s. 1/118).⁴ Böylece Karâfî, kendinden önce "lafız tariki ile tevâtür" ve "mana tariki ile tevâtür" şeklinde yapılan tasnifi, *lafzî mütevâtir* ve *manevî mütevâtir* diye formüle etmiş; aynı zamanda her ikisini ayrı ayrı kısa ve öz olarak tarif de etmiştir. Karâfî'nin lafzî mütevâtiri tanımlarken yaptığı ortak lafız vurgusu dikkat çekicidir. Ancak Karâfî'nin "ortak lafız" ile kastı kanaatimizce haberin bütün raviler tarafından birebir aynı lafızla aktarılması değil; farklı kişiler tarafından rivayet edilen haberin aynı içeriğe sahip olması, yani haberde konu bütünlüğünün bulunması ya da başka bir ifadeyle, Âmidî'nin de üzerinde durduğu "lafız ve mana birlikteliği" şeklinde anlaşılması doğru olacaktır. Zira manevî mütevâtir için Karâfî'nin yaptığı tanım ve verdiği örnek, lafzî mütevâtiri böyle anlamamızı zorunlu kılmaktadır.

Mütevâtir haberi doğrudan "lafzî ve manevî" şeklinde tasnif eden diğer bir âlim de Zerkeşî'dir (öl. 794/1392). Mütevâtiri farklı açılardan ayırma tabi tutan Zerkeşî onu ilk önce, herkese göre mütevâtir olan (ما يتواتر عند الكافة) ve ilim ehli nazarında mütevâtir olan (ما يتواتر عند أهل الصناعة) diye; daha sonra da lafzî ve manevî şeklinde ikiye ayırmıştır (Zerkeşî, 1434/2013, 3/310-311). Zerkeşî'nin burada lafzî mütevâtire sadece isim olarak temas etmesinden onun, mütevâtir bağlamında daha önce verdiği bilgileri lafzî mütevâtir kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Manevî mütevâtiri de "tevâtür niteliğine sahip bir topluluğun, ortak bir anlam üzerinde ittifak eden farklı farklı haberler nakletmesi" şeklinde tarif etmiş, Hz. Ali'nin şecaati, Hâtim'in cömertliği ile ilgili haberleri manevî mütevâtire örnek olarak vermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in mucizelerinin de manevî tevâtür yoluyla sabit olduğunu belirtmiştir. Zerkeşî manevî

⁴ Karâfî'nin ifadesi şu şekildedir:

"وهو ينقسم إلى اللفظي وهو أن تقع الشركة بين ذلك العدد في اللفظ المروي؛ والمعنوي وهو وقوع الاشتراك في معنى عام كشجاعة علي وسخاء حاتم."

mütevâtiri bu şekilde açıkladıktan sonra bunun kuvvet itibarıyla lafzî mütevâtirin altında olduğunu belirtmiştir (Zerkeşî, 1434/2013, 3/311).

Hanefî fakihi Cessâs'ın *el-Fusûl*'ünden allâme Şevkânî'nin *İrşâdül'l-fuhûl*'üne kadar temel ve önemli fıkıh usûlü kitaplarını incelememiz neticesinde mütevâtirin lafzî ve manevî şeklinde kategorize edilmesi ile ilgili genel olarak böyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bu tespitleri özetle ifade edecek olursak; fıkıh usûlünün sistematik hale gelmesinde öncü olan âlimler mütevâtir kavramını, lafzî ve manevî ayrımına tabi tutmadan, bütün olarak ve genel çerçevede ele almışlardır. Bununla birlikte bu kavram Bağdâdî, Şîrâzî ve Sem'ânî tarafından, "lafız tariki ile tevâtür" ve "mana tariki ile tevâtür" olarak tasnif edilmiştir. Onların bu tasnifi Karâfî ve Zerkeşî'de "lafzî tevâtür" ve "manevî tevâtür" şeklinde karşılık bulmuştur. Râzî, Âmidî ve Molla Fenârî gibi âlimler ise böyle bir ayrıma gitmeksizin sadece mana açısından mütevâtire yer vermişlerdir. Bu ayrımda Bağdâdî ve Şîrâzî'nin öncü oldukları ve öncelik hakkının onlara ait olduğu görülmektedir. Ancak "lafzî ve manevî" şeklinde formüle edilen terimsel kategorinin net olarak Karâfî tarafından yapıldığı, sonrasında da Zerkeşî'nin onu takip ettiği belirtilmelidir.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere fıkıh usûlünde mütevâtirin lafzî ve manevî ayrımı asıl olmadığı gibi genel de değildir. Bazı âlimler buna yer vermiş olsalar da bu ayrımın herkes tarafından kabul gördüğünü ve bunun fıkıh usûlünde yerleşik hale geldiğini söylememiz mümkün değildir. Bilakis asıl olan, mütevâtirin genel ve bütün olarak ele alınmasıdır. Nitekim fıkıh usûlü âlimlerinin çoğunluğunun bu ayrımı yapmamış olması da bunu teyit etmektedir. Bu, sadece ilk dönem âlimlerine özgü bir değerlendirme olmayıp müteahhirûn denilen sonraki dönem fakihlerini de kapsamaktadır. Örneğin müteahhirûnun muhakkik âlimlerinden Molla Hüsrev, Şevkânî, Büyük Ali Haydar Efendi ve Hallâf gibi usûlcüler de böyle bir kategorik ayrıma temas etmemişlerdir. Bununla birlikte mütevâtirin lafzî ve manevî diye ikiye ayrılması bu kavramın ilke ve esaslarına aykırılık teşkil etmemektedir. Ancak burada bu ayrımın hadis ilmindeki yansımalarını dikkate alarak mezkûr iki disiplin arasında bir mukayesenin yapılması da önem arz etmektedir.

1.2. Hadis İlminde Lafzî ve Manevî Ayrımın Temelleri ve Tarihsel Süreci

İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar* adlı meşhur hadis usûlü eserinde de belirttiği üzere esasında mütevâtir, hadis ilminin konularından değildir (bk. İbn Hacer el-Askalânî, 1433/2012, s. 44). Bu nedenle erken dönem hadis usûlü eserlerinde mütevâtire ya yer verilmemiş ya da fıkıh usulüne tabi olarak ana hatlarıyla ve kısaca temas edilmiştir. Muhtemelen bundan dolayı Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*, İbn'üs-Salâh'ın (öl. 643/1245) *el-Mukaddime/Ma'rifetü envâ' 'il-mi'l-hadîs*, Nevevî'nin (öl. 676/1277) *et-Takrîb*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nüzhetü'n-nazar* gibi hadis usûlünün muhalles ve temel literatüründe mütevâtirin

lafzî ve manevî ayrımı yer almamıştır. Bağdâdî'nin, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* adlı eserinde buna yer vermesi ise kanaatimizce onun fakihlik kimliği ile olmalıdır. Söz konusu eserin fıkıh usûlü alanında olması ve Bağdâdî'nin, hadis usûlünün ilk kaynaklarından olan *el-Kifâye*'sinde buna yer vermemesi bu kanaatimizi teyit etmektedir.

Nevevî'nin *et-Takrîb* isimli eserini *Tedribü'r-râvî* ismiyle şerh eden Süyûtî (öl. 911/1505), Bağdâdî'den uzun süre sonra mütevâtirin lafzî ve manevî ayrımına yer veren bir hadis âlimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Süyûtî'nin mütevâtiri, fıkıh usûlü âlimlerinin lafzî ve manevî diye ikiye ayırdıklarını vurgulaması dikkat çekicidir (Süyûtî, 1431/2010, s. 452). Görünen o ki Süyûtî, mütevâtirin lafzî ve manevî şeklindeki kategorik ayrımını fıkıh usûlü âlimlerine dayanarak yapmış ve kendisi bunu nakletmiş olmaktadır. Dolayısıyla hadis âlimlerinden bu ayrıma yer veren ilk muhaddisin Süyûtî olduğunu söylememiz mümkündür. Buna göre, önceki verileri de dikkate aldığımızda mütevâtirin lafzî ve manevî şeklinde kategorize edilmesinin fıkıh ilmine özgü olduğunu ve bu konuda hadis ilminin fıkıhtan etkilendiğini söylememiz mümkündür. Bu nedenle Dumlu'nun, lafzî ve manevî tasnifin ehl-i hadis tarafından yapıldığı şeklindeki tespitinin tekrar gözden geçirilmesi isabetli olacaktır (bk. Dumlu, 2021, s. 31). Ancak Dumlu'nun, günümüzde hadis usûlünde yaygın olarak, "tüm ravilerin aynı lafız ve aynı mana ile naklettiği haberdir" şeklinde tarif edilen lafzî mütevâtir tanımının fıkıh usûlüne yabancı olduğu şeklindeki tespiti ise kanaatimize göre yerinde ve doğru bir tespittir (Dumlu, 2021, s. 31). Bunun üzerinde ileride ayrıntılı olarak durulacaktır.

Mütevâtiri ikiye ayıran Süyûtî lafzî mütevâtiri, "lafzî tevâtür eden" (ما تواتر لفظه) diye tarif etmiştir. Manevî mütevâtiri de "yalan üzere birleşmesi imkânsız olan bir topluluğun, ortak bir noktada birleşen farklı haberler nakletmesi ve bu ortak noktanın/kadr-i müşterekin tevâtür düzeyine ulaşmasıdır" şeklinde tarif etmiş ve bunu Hâtim'in cömertliği örneğiyle açıklamıştır. Buna göre bir kişi Hâtim'in deve, başkası at, bir başkası da dinar bağışladığını haber vermiş ve farklı zamanlarda çok sayıda kişiden bunlara benzer haberler nakledilmiştir. Bu rivayetlerin ortak noktası/kadr-i müştereki Hâtim'in cömert olduğudur. Eserinde daha önce zikrettiği hadislerin lafzî mütevâtir olduğunu söyleyen Süyûtî,⁵ duada ellerin kaldırılması ile ilgili rivayetlerin ise manevî mütevâtir olduğunu belirtmiş ve bunu şöyle açıklamıştır: "Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duada ellerini kaldırdığına dair yüz kadar hadis rivayet edilmiştir. Bu hadislerin tamamı farklı konularla ilgilidir ve bunların hiçbiri tevâtür düzeyine ulaşmamıştır. Hadislerin kadr-i müştereki

⁵ Süyûtî, lafız ve mana ayrımına temas etmeden hemen önce mütevâtir hadisleri derlediği ve 113 hadisin yer aldığı *el-Ezhârü'l-mütenâsira fi'l-ahbâri'l-mütevâtira* adlı eserine atıfta bulunmuş ve burada yer verdiği mütevâtir hadislerin bazılarını örnek olarak zikretmiştir. Örnek verdiği ve lafzî mütevâtir kabul ettiği hadisler şunlardır: "Havz hadisi, mestler üzerine meshle ilgili hadisler, namaz kılarken intikal tekbirlerinde ellerin kaldırılmasını ifade eden hadisler, 'Allah, sözümü işitip başkasına aktaran kişinin yüzünü aydınlatın...' hadisi, 'Kur'an yedi harf üzere indirildi...' hadisi, 'her sarhoş eden haramdır...' hadisi, 'İslâm garip başladı...' hadisi, Münker ve Nekîr'in suali ile ilgili hadisler, 'herkes yaratıldığı şeye müyesserdir' hadisi, 'kişi sevdiği ile beraberdir' hadisi, 'sizden biriniz cennet ehlinin amelini yapar...' hadisi." Bk. Süyûtî, 1431/2010, s. 452. Bu hadislerin tamamı ve bazı değerlendirmeler için bk. Aytekin, 2024, 169-186.

olan duada ellerin kaldırılması ise rivayetlerin tamamı dikkate alındığında mütevâtir seviyesine ulaşmıştır”(Süyûtî, 1431/2010, s. 452).

İlerleyen süreçte muasır hadis âlimlerinden Tâhir el-Cezâirî (öl. 1920) hadis usûlüne dair ayrıntılı olarak yazdığı önemli eseri *Tevcihü'n-nazar*'da, mütevâtiri Süyûtî gibi “lafzî ve manevî” diye kategorize etmiştir. Cezâirî'nin açıklamaları şöyledir: “Mütevâtir, lafzî ve manevî olarak iki kısımdır. Lafzî mütevâtir, ‘falan kişi şu şehri fethetti’ (فتح فلان مدينة كذا) örneğinde olduğu gibi haber nakledilirken ravilerin, rivayet ettiği lafızlarda ittifak etmeleridir. Ancak haber birebir aynı lafızla olabileceği gibi, kastedilen anlama sarıh bir şekilde delalet eden başka bir lafız ile de olabilir. Manevî mütevâtir ise ravilerin haberi farklı lafızlarla rivayet etmeleridir. Bazıları bir olayı, diğerleri farklı bir olayı, başkaları da daha farklı bir olayı nakleder; ancak tüm bu olayların kesiştiği ortak bir nokta vardır. İşte bu ortak noktaya/kadr-i müştereke manevî mütevâtir ya da mana cihetinden mütevâtir denir” (Cezâirî, 1416/1995, 1/133).

Cezâirî lafzî ve manevî mütevâtiri bu şekilde tarif ettikten sonra manevî mütevâtiri, Süyûtî gibi, Hâtim'in cömertliği üzerinden izah etmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin cesareti, Ahnef'in hilmi ve İyâs'ın zekası ile ilgili haberlerin de manevî mütevâtir kabilinden olduğunu belirtmiştir (Cezâirî, 1416/1995, 1/133-134).⁶ Ona göre, mütevâtir kavramı mutlak zikredildiğinde zihinlere birinci kısım yani lafzî mütevâtir gelir. Bir hadisin mütevâtir olup olmadığına âlimlerin ihtilaf etmeleri ise lafzî bir ihtilaf olup “mütevâtir değildir” diyenler hadisin lafız yönüyle mütevâtir olmadığını; “mütevâtirdir diyenler” de anlam itibarıyla mütevâtir olduğunu kastetmişlerdir (Cezâirî, 1416/1995, s. 1/135).

Cezâirî'nin lafzî mütevâtirde haberin birebir aynı lafızlarla rivayet edilmiş olmasını şart görmeyip aynı anlama gelen farklı kelimelerle rivayet edilen haberin de lafzî mütevâtir olduğunu vurgulaması önemli bir ayrıntıdır. Esasında klasik dönemde mütevâtirden bahseden âlimlerden lafzî mütevâtirin birebir aynı kelimelerle ve aynı lafızlarla nakledilmesi gerektiğine dair herhangi bir bilgi, tarafımızdan tespit edilebilmiş değildir. Bu bağlamdaki açıklamaları dikkate alındığında Cezâirî'nin tespitinin isabetli ve yerinde olduğu görülecektir. Diğer taraftan Cezâirî'nin, mütevâtir mutlak olarak zikredildiğinde lafzî mütevâtirin anlaşıldığını belirtmesi kayda değer bir tespittir. Zira mütevâtiri lafzî ve manevî diye ikiye ayıran âlimlerin lafzî mütevâtir anlayışları, bu kategorik ayrımı yapmayan âlimlerin mutlak mütevâtir kullanımına karşılık gelmektedir. Bu nedenle Hansu'nun lafzî mütevâtiri, “Genel ya da Mutlak Tevâtür” başlığı altında incelemiş olması (bk. Hansu, 2008, s. 103) yani lafzî mütevâtir için bu isimleri kullanması kanaatimizce doğru bir yaklaşımdır. Orhan'ın, “...hadisler için mütevâtir kavramı kullanıldığında akla ilk gelen genellikle

⁶ Benzer değerlendirmeler için bk. Ahmed Naim, 2019, s. 1/113.

manevî mütevâtir olmaktadır” şeklindeki tespiti ise (bk. Orhan, 2021, s. 1478) ihtiyatla karşılanmalıdır.

Mütevâtirin lafzî ve manevî ayrımı klasik dönemde genel kabul olmamakla birlikte modern dönemde yazılan fıkıh ve hadis usûlü eserlerinde bu ayrım yaygınlık kazanmış, mütevâtirin lafzî ve manevî diye kategorize edilmesi âdetâ bir teamül haline gelmiştir.⁷ Manevî mütevâtirin tanımında, “lafız ve anlamları farklı olan haberlerin ortak bir anlam üzerinde ittifak etmesi” vurgusu öne çıkarken lafzî mütevâtir için farklı tariflerin zikredildiği görülmektedir. Örneğin Tahhân ve Şa'bân lafzî mütevâtiri, “lafız ve manası tevâtür eden sünnet” (Şa'bân, 2021, s. 96; Tahhân, t.y., s. 20); Çakan, “bütün rivayetlerinde lafızları aynı olan hadis” (Çakan, t.y., s. 106); Zeydân, “lafzî tevâtür eden sünnet” (Zeydân, 1425/2004, s. 133); Köktaş, “tevâtür şartlarını taşıyan topluluğun Hz. Peygamber’in ağzından çıktığı gibi naklettiği hadis” (Köktaş, 2020, s. 249); Apaydın ise “birebir aynı lafızlarla rivayet edilen haber” olarak tarif etmiştir (Apaydın, 2020, s. 50).⁸ Bu eserlerde genelde lafzî mütevâtire, “*men kezebe aleyye...*” hadisi örnek verilirken manevî mütevâtire de duada ellerin kaldırılması ile ilgili rivayetler zikredilmiştir.

Mütevâtirin lafzî ve manevî şeklindeki kategorik ayrımının temelleri ve tarihsel süreci ile ilgili bu açıklamalardan sonra söz konusu kavramların tanımlarına geçebiliriz.

2. Lafzî Mütevâtir

2.1. Tanımı

Lafzî mütevâtiri, Karâfî'nin “ortak bir lafızla rivayet edilen haber”, Süyûtî'nin “lafzî tevâtür eden hadis”, Cezâirî'nin de “haber nakledilirken ravilerin, rivayet ettiği lafızlarda ittifak etmeleri” şeklinde tanımladıklarına daha önce yer verilmişti. Ayrıca bu tanımlardan lafzî mütevâtirde hadisin bütün lafızlarının birebir aynı olması gibi bir anlam ve şartın çıkarılmaması gerektiği; nitekim Cezâirî'nin bunu açıkça vurguladığı ifade edilmişti.

Günümüzde yapılan tanımlar da genelde bu çerçevede olmakla birlikte bazı tariflerde “hadisin birebir aynı kelimelerle” ya da “bizzat Hz. Peygamber’in ağzından çıktığı gibi aynen rivayet edilmesi” şeklindeki vurgular dikkat çekmektedir. Şüphesiz ki bu vurgular lafzî mütevâtirin; hadisin bütün tariklerinde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duyulduğu gibi ve birebir aynı lafızlarla rivayet edilmesi şeklinde anlaşılmasına ve böyle tarif edilmesine sebep olmaktadır. Bu da klasik dönemde hâkim olan lafzî mütevâtir kavramının anlamının daralmasına ve neticede bu kapsamda değerlendirilen bazı rivayetlerin/sünnetlerin mütevâtir kabul edilmemesine ya da manevî mütevâtir kabul edilmesine neden olmaktadır. Hatta öyle ki bu durum, klasik dönemde

⁷ Bk. Apaydın, 2020, s. 50; Çakan, t.y., s. 106-117; Köktaş, 2020, s. 249-250; Şa'bân, 2021, s. 96-97; Tahhân, t.y., s. 20-21; Zeydân, 1425/2004, s. 133. Zeydân mütevâtiri ilk önce kavli ve fiilî diye iki kısma ayırmış, daha sonra kavli olanı da lafzî ve manevî diye iki ayrı kategoride ele almıştır.

⁸ Günümüzde yapılan çalışmalarda yer alan diğer tanımlar ve bunların değerlendirmesi için bk. Kuzudişli, 2007, s. 139-141.

ittifakla lafzî mütevâtir kabul edilen bazı rivayetlerin dahi sorgulanmasına sebebiyet vermektedir. (Benzer değerlendirmeler için bk. Orhan, 2021, s. 1478).

Nitekim tüm klasik kaynaklarda lafzî mütevâtir olarak kabul edilen “*men kezebe aleyye...*” hadisini (Buhârî, “Cenâiz”, 33 [1291]; Müslim, “Mukaddime”, 4 [4])⁹ bütün tarik ve vecihleri ile değerlendiren Kuzudişli; mezkûr rivayetin farklı lafızlarla rivayet edildiğini, ana gövdeyi oluşturan “*men kezebe...*” lafzında da belirgin vecih farklılıkları olduğunu, dolayısıyla bütün rivayetlerin aynı kelimelerle nakledildiğini söylemenin neredeyse imkânsız olduğunu söylemiş ve sonuç olarak lafzen mütevâtir kavramı, “bütün rivayetlerinde aynı lafzın zikredilmesi” gibi bir şartla sınırlandırıldığında, bu hadisin söz konusu sınırlandırmaya uymadığını vurgulamıştır. Kuzudişli bundan hareketle lafzî mütevâtirin, “aynı lafızlarla ya da aynı anlama gelen farklı lafızlarla rivayet edilen mütevâtir hadis” şeklindeki tarifinin vakıya daha uygun olduğunu belirtmiştir (Kuzudişli, 2007, s. 132).¹⁰

Fakihlerin, lafzî mütevâtire tekabül eden mutlak mütevâtir için verdikleri örnekler incelendiğinde de esasında onların, lafzî mütevâtirde bütün tariklerinde haberin birebir aynı lafızlarla nakledilmesi şartını aramadıklarını ve böyle bir düşünceden hareket etmediklerini göstermektedir. Nitekim âlimler mütevâtir haberlere; geçmiş zamanlarda yaşayan peygamber, âlim, filozof ve kralların varlığı ile önceki asırlarda meydana gelen olaylar (bk. Âmidî, 1432/2011, 2/259; Ebû İshâk eş-Şirâzî, 1433/2012, s. 89; Ebü'l-Velîd el-Bâcî, 1430/2009, 1/500; İbn Hazm, 1426/2005, 1/117; Râzî, 1433/2012, 2/89), Hz. Peygamber’in (s.a.s.) peygamber olarak ortaya çıkması, Kur’an-ı Kerim’i tebliğ etmesi ve onunla müşrik Araplara meydan okuması (bk. Ebü'l-Velîd el-Bâcî, 1430/2009, 1/500; İbn Hazm, 1426/2005, 1/117), Kur’an-ı Kerim’in nakledilmesi, beş vakit namaz, namaz rekâtları, zekâta tabi mallar ile diyet ve erşin miktarları, tavafın sayısı, Arafat’ta vakfe yapma (bk. İbn Hazm, 1426/2005, 1/117; Molla el-Fenârî, 1427/2006, 2/239; Pezdevî, 2009, 3/523; Serahsî, 1426/2005, s. 220) ile ilgili haberleri ve rivayetleri örnek olarak zikretmişlerdir. Mütevâtirin lafzî ve maneî şeklindeki ayrımının ilk örneğini gördüğümüz Hatîb el-Bağdâdî de lafzî mütevâtire; Hz. Peygamber’in (s.a.s) Mekke’den Medine’ye hicret etmesi, orada vefat edip defnedilmesi, mescidi, minberi, sahâbenin ona bağlılığı, onun sahâbilerle olan dostluğu, Ebû Cehil ve müşriklerle mücadele etmesi, Kur’an-ı Kerim’i tazimi, Kur’an ile müşrik Araplara meydan okuması, Kur’an’ın Allah katından indirilmesini delil olarak kullanması, namazların vakitleri, rekâtları, rükünleri ve tertibi, zekât, hac, oruç ve benzeri farz ibadetler ile ilgili gelen

⁹ Buhârî ve Müslim’in Muğîre b. Şu’be’den (r.a.) rivayet ettikleri hadisin metni şu şekildedir:

عَنِ الْمُجَوِّدِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ كَذِبًا عَلَيَّ لَيْسَ كَكَذِبِ عَلَى أَحَدٍ، مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَثْعَدَهُ مِنَ النَّارِ."

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında detaylı bilgi için bk. Kettânî, s. 28-33.

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Kuzudişli, 2007, s. 141-161. Günümüzde bu hadisin maneî mütevâtir olduğuna dair bir düşüncenin olduğunu söyleyen Köktaş da rivayetler arasında bazı lafız farklılıklarının olduğunu söyledikten sonra hadisin altmış beş sahâbiden aynı lafızlarla rivayet edildiğini, bu nedenle hadisin lafzî mütevâtir olduğunu; bunu maneî mütevâtir kabul etmenin doğru olmadığını belirtmiştir (Bk. Köktaş, 2020, s. 249). Bu hadisle ilgili farklı değerlendirmeler için bk. Hansu, 2008, s. 175-178.

haberleri örnek göstermiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 1435/2014, s. 99). Bağdâdî'nin verdiği örnekleri dikkate alan Köktaş onun mütevâtir yaklaşımını dikkat çekici bulmakta ve bunun üzerinde daha fazla durulması gerektiğini vurgulamaktadır (Köktaş, 2020, s. 250).

Diğer taraftan Süyûtî de "men kezebe aleyye..." hadisi başta olmak üzere, "Allah, sözümüzü işitip ezberleyen ve başkasına nakleden kişinin yüzünü aydınlatsın...", (Dârimî, "İlim", 9 [235]; Ebû Dâvûd, "İlim", 10 [3660]; İbn Mâce, "Sünne", 18 [230]; Tirmizî, "İlim", 7 [2656])¹¹ "Kur'an yedi harf üzere indirildi..." (Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 [4992]; Mâlik b. Enes, "Kur'ân", 4 [5]; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 48; Tirmizî, "Kırâât", 11 [2943]),¹² "her sarhoş eden haramdır..." (Ahmed b. Hanbel, 4/381 [2625]; Buhârî, "Megâzî", 61 [4343]; Mâlik b. Enes, "Dahâyâ", 4 [8]; Müslim, "Eşribe", 7; Tirmizî, "Eşribe", 3 [1866]),¹³ "İslâm garip başladı..." (Ahmed b. Hanbel, 27/237 [16690]; İbn Mâce, "Fiten", 15 [3986]; Müslim, t.y., s. "İmân", 65),¹⁴ "herkes yaratıldığı şeye müyesserdir..." (Ahmed b. Hanbel, 1/199 [19]; Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 92 [4949]; Müslim, "Kader", 1),¹⁵ "kişi sevdiği ile beraberdir..." (Buhârî, "Edeb", 96 [6168]; Ebû Dâvûd, "Edeb", 122 [5128]; Müslim, "el-Birr" 50),¹⁶ "sizden biriniz cennet ehlinin amelini yapar..." (Buhârî, "Megâzî", 39 [4202]; Müslim, "İmân", 47)¹⁷ gibi hadis-i şerifleri ve havz, mestler üzerine mesh, intikal tekbirlerinde ellerin kaldırılması, Münker ve Nekîr'in suali ile ilgili rivayetleri lafzî/mutlak mütevâtirin örnekleri arasında saymıştır (Süyûtî, 1431/2010, s. 450, 452). Modern dönemin önemli İslâm hukukçularından olan Hallâf'ın (öl. 1956) mütevâtir sünnet için namaz, oruç, hac, zekât ve ezan gibi, dinin şiarından olup Müslümanların Hz. Peygamberden (s.a.v.) işiterek ya da görerek aldıkları ve toplumdan topluma, asırdan asırda hiç ihtilaf edilmeden kitleler halinde naklettikleri amelî

¹¹ Ebû Dâvûd'un Zeyd b. Sâbit'ten (r.a.) rivayet ettiği hadis-i şerifin metni şu şekildedir:

عن زيد بن ثابت، قال: سمعت رسول الله -صلى الله عليه وسلم- يقول: "نصرت الله امرأً سمع منا حديثاً فحفظه حتى يبلغه، فرب حامل فقه إلى من هو أفقه منه، ورب حامل فقه ليس بفقيه"

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında detaylı bilgi için bk. Kettânî, s. 33-34; Süyûtî, 1416/1996, s. 31-32.

¹² Bu hadis, Hz. Ömer'den rivayet edilen uzun bir hadistir. Rivayete göre Hz. Ömer, Hişâm b. Hakîm'in Furkân suresini farklı okuduğunu duyunca Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek durumu arz etmiştir. Her ikisinin kıraatini de ayrı ayrı dinleyen Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ömer'e şöyle buyurmuştur:

"... هكذا أتولت، إن هذا القرآن أنزل على سبعه أحراف، فأقرئوا ما تيسر منه."

Hadisin ravileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Süyûtî, 1416/1996, s. 61)

¹³ Hadisin metni şu şekildedir:

عن عائشة قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "كل منسك حرام."

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kettânî, t.y., s. 153-154; Süyûtî, 1416/1996, s. 70-71.

¹⁴ Hadisin metni:

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "بدأ الإسلام غريباً، وسيعود كما بدأ غريباً، فطوبى للغريب."

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kettânî, t.y., s. 48-49.

¹⁵ Hz. Ali'den rivayet edilen hadisin Müslim'deki metni şu şekildedir:

عن علي، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم، ذات يوم جالساً وبني يديه عوداً ينكت به، فرفع رأسه فقال: "ما بينكم من نفس إلا وقد علم من أهل الجنة والنار." قالوا: يا رسول الله فبم نعمل؟ أفلا نتكلم؟ قال: "لا، اعلموا، فكل منيسر لما خلق له..."

¹⁶ Hadisin metni:

عن عبد الله: عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: "المؤمن مع من أحب"

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süyûtî, 1416/1996, s. 61-62.

¹⁷ Hadisin metni:

"إن الرجل ليعمل عمل أهل الجنة فيما يبدو للناس، وهو من أهل النار، وإن الرجل ليعمل عمل أهل النار فيما يبدو للناس، وهو من أهل الجنة."

Hadisin ravileri ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kettânî, t.y., s. 183; Süyûtî, 1416/1996, s. 60.

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 كانون الأول / December / Issue / العدد: 8 / 4 Sayı / المجلد: Cilt / Volume

sünnetleri mütevâtir kabul etmesi ve kavli sünnetler arasında mütevâtirin çok az olduğunu vurgulaması da burada zikredilmeye değerdir (Hallâf, 1962, s. 41).

Mutlak ve lafzî mütevâtir için zikredilen bu örnekler dikkate alındığında âlimlerin lafzî mütevâtiri, tüm tariklerinde haberin/hadisın birebir aynı lafızlarla rivayet edilmesi gibi bir kayıtla sınırlandırmadıkları görülmektedir. Zira ilim ehli arasında bilindiği üzere, “*men kezebe aleyye...*” hadisi dışında birebir aynı lafızlarla gelen tevâtür düzeyinde başka bir hadis bulunmamaktadır. Bu gerçeği de göz önünde bulundurduğumuzda esasında lafzî mütevâtir için verilen örneklerin, aynı anlamdaki haberlerin farklı lafızlarla ve ibarelerle tevâtür düzeyinde nakledilmiş haberler olduğu görülecektir. Öte taraftan âlimlerin, lafzî mütevâtirde haberin aynı lafızlarla nakledilmesi gibi sarîh bir beyanları da bulunmamaktadır. Bilakis Sem’ânî ve Zerkeşî gibi âlimler açıkça mütevâtirin şartlarından biri olarak, “ibareler farklı olsa da anlam üzerinde haberi nakledenler arasında ittifakın sağlanmış olmasını, aksi takdirde tevâtürün hükümsüz kalacağını” vurgulamışlardır (bk. Sem’ânî, 1418/1997, 1/325; Zerkeşî, 1434/2013, 3/300).¹⁸ Onların bu sarîh beyanları da lafzî mütevâtir ile ilgili tespitimizi teyit etmektedir.

Tüm bu bilgilerden sonra lafzî/mutlak mütevâtiri şu şekilde tarif edebiliriz: “Yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluk tarafından aynı lafızlarla ya da aynı anlama gelen farklı lafızlarla nakledilen ve ortak bir anlama sahip olan mütevâtir haberdur.”

2.2. Lafzî Mütevâtir Örneği

Biraz önce yaptığımız lafzî mütevâtir tanımının daha iyi anlaşılması için bunu somut olarak, “*نَصَرَ اللهُ امْرَأً سَمِعَتْ مِنْهَا حَدِيثًا...*” hadisi özelinde açıklayalım: Süyûtî ve Kettânî gibi âlimlerin tespitine göre bu hadis; aralarında Hz. Aişe, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mesûd, Abdullah b. Ömer, Numân b. Beşîr, Cübeyr b. Mut’im, Sâd b. Ebî Vakkâs, Muâz b. Cebel, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebu’d-Derdâ gibi sahâbenin önde gelenlerinin de yer aldığı yaklaşık yirmi dört veya otuz sahâbeden nakledilen mütevâtir bir haberdur (bk. Kettânî, t.y., s. 33-34; Süyûtî, 1416/1996, s. 31-32).¹⁹ Bu hadis örneğinin, Abdullah b. Mesûd’dan, “*نَصَرَ اللهُ امْرَأً سَمِعَتْ مِنْهَا حَدِيثًا فَحَفِظْتُهُ حَتَّى*” (Ahmed b. Hanbel, 7/221 [4157]); İbn Mâce, “Sünne”, 18 [231]; Cübeyr b. Mut’im’den, “*نَصَرَ اللهُ امْرَأً سَمِعَتْ مَقَالَتِي فَوَعَاها ثُمَّ أَدَّاهَا إِلَيَّ مَنْ لَمْ يَسْمَعْها فَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ لَا فِيهِ لَهُ وَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ إِلَى مَنْ هُوَ*” (Ahmed b. Hanbel, 27/300 [16738]); İbn Mâce, “Menâsik”, 76 [3056]; Zeyd b. Sâbit’ten, “*نَصَرَ اللهُ امْرَأً سَمِعَتْ مِنْهَا حَدِيثًا فَحَفِظْتُهُ حَتَّى يُبَلِّغَهُ غَيْرَهُ فَإِنَّهُ رُبَّ حَامِلٍ فِيهِ لَيْسَ بِفَقِيهِ وَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ*” (Dârimî, “İlim” 9 [235]); Ebû Dâvûd, “İlim”, 10 [3660]; Muâz b. Cebel’den, “*نَصَرَ اللهُ عِبْدًا سَمِعَ كَلَامِي ثُمَّ لَمْ يَزِدْ فِيهِ*” (Taberânî, 20/82 [155]); Enes b. Mâlik’ten, “*نَصَرَ اللهُ عِبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاها، ثُمَّ*” (Ahmed b. Hanbel, 21/60 [13350]); İbn

¹⁸ Sem’ânî ve Zerkeşî’nin ibareleri şu şekildedir: “*أن يتفقوا على الخبر من حيث المعنى وإن اختلفوا في العبارة، فإن اختلفوا في المعنى بطل تواترهم.*”

¹⁹ Ayrıca bk. Süyûtî, 1431/2010, s. 452.

Mâce, "Sünne", 18 [236]); Numân b. Beşîr'den, " نَصَرَ اللَّهُ وَجْهَ امْرِئٍ سَمِعَ مَقَالَتِي فَحَمَلَهَا، فَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ غَيْرُ قَوِيهِ، " وَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ نَصَرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ مِنْهَا حَدِيثًا، فَبَلَّغَهُ " (Hâkim, 1/164 [297]); Ebu'd-Derdâ'dan, " كَمَا سَمِعَهُ، فَرُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ " (Dârimî, "İlim", 9 [236]) şeklinde farklı lafızlarla rivayet edilmiştir.

Görüldüğü üzere hadis-i şerifin tarikleri ve vecihleri arasında bariz lafız farklılıkları bulunmaktadır. Ancak bu hadisin bütün tarikleri Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu, "Bizim sözümüzü işitip öğrenen ve başkasına nakleden kişinin yüzünü Allah aydınlatsın. Hadis öğrenen nice kişiler vardır ki bunlar, hadisi kendinden daha fakih/kavrayışlı kişilere naklederler." anlamında ortaktır.

Bundan dolayı anlamına zarar vermediği ve hadisin bütüncül anlamı korunduğu sürece lafızlardaki farklılıklar, mütevâtir bir haberin lafzî mütevâtir kabul edilmesine engel teşkil etmeyecektir. Çünkü önemli olan konu bütünlüğü ve anlam birliğidir. Esasında bunun temelinde kanaatimize göre âlimler tarafından hadisin anlam ile nakledilmesinin caiz ve meşru görülmesi yatmaktadır. Nitekim, hadislerin anlam ve içerik ile rivayet edildiğinin bir gerçek olduğunu söyleyen Özafşar, mana olarak rivayetin özellikle ilk devirler için bir istisna değil, asıl olduğunu vurgulamaktadır (Özafşar, 2017, s. 256).²⁰

3. Manevî Mütevâtir

3.1. Tanımı

Mütevâtirin lafzî ve manevî şeklinde kategorik ayrımının tarihsel sürecinde temas edildiği üzere manevî mütevâtiri Hatîb el-Bağdâdî, "çok sayıda kişi tarafından rivayet edilen ve birbirinden farklı hükümler ihtiva eden haberlerin tamamının ortak bir anlam içermeleri" (Hatîb el-Bağdâdî, 1435/2014, s. 99); Zerkeşi, "tevâtür niteliğine sahip bir topluluğun, tek bir habere irca edilebilecek birbirinden farklı haberler nakletmesi" (Zerkeşi, 1434/2013, 3/311); Süyûtî, "yalan üzere birleşmesi imkânsız olan bir topluluğun, ortak bir noktada birleşen farklı haberler nakletmesi ve bu ortak noktanın/kadr-i müşterekin tevâtür düzeyine ulaşması"(Süyûtî, 1431/2010, s. 452) şeklinde tarif etmişlerdir. Cezâirî de "ravilerin haberi farklı lafızlarla rivayet etmeleridir" diye tanımladıktan sonra bunu şöyle izah etmiştir: "Bazıları bir olayı, diğerleri farklı bir olayı, başkaları da daha farklı olayları nakleder; ancak tüm bu olayların kesiştiği ortak bir nokta vardır. İşte bu ortak noktaya/kadr-i müştereke manevî mütevâtir ya da mana cihetinden mütevâtir denir" (Cezâirî, 1416/1995, 1/133).

Manevî mütevâtire dair günümüzde yapılan tariflerin bazıları da şu şekildedir: "Lafız ve mana bakımından farklılıklar taşımakla beraber bütün ravilerin rivayetinin ortak bir manada birleşmesi halindeki tevâtürdür" (Şa'bân, 2021, s. 97); "Lafzî değil, ortak anlamı tevâtür eden

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgiler ve örnekler bağlamında geniş tahliller için bk. Özafşar, 2017, s. 240-256.

sünnettir” (Zeydân, 1425/2004, s. 133); “Lafzı değil, manası tevâtür eden sünnettir” (Tahhân, t.y., s. 21); “Aralarında ortak bir nokta bulunan değişik hükümlerin, tevâtür şartlarını taşıyan raviler tarafından nakledilmesiyle ortaya çıkan ortak manadır” (Çakan, t.y., s. 107); “Aynı anlamı içeren farklı lafızlarla rivayet edilen mütevâtir haberdir” (Apaydın, 2020, s. 50); “Lafızları değişik olduğu halde aynı anlamı ifade eden rivayetlerdir” (Köktaş, 2020, s. 249). Bu tarifleri artırmak mümkündür, ancak maksat hasıl olduğu için bunlarla iktifa edilmiştir.

Görüldüğü üzere klasik dönemde manevî mütevâtir genel olarak, “birbirinden farklı olan haberlerin kadr-i müşterek denilen ortak bir anlam üzerinde ittifak etmeleri” şeklinde tarif edilmektedir. Günümüzde yapılan tariflerde ise, “haberlerin sahip oldukları ortak anlamının tevâtür etmesi” vurgusu dikkat çekmektedir. Günümüzdeki tariflerde yer alan ortak anlam vurgusu bir noktaya kadar doğru olmakla birlikte bunun izah edilmemesi halinde manevî mütevâtirin lafzî mütevâtirle karışması ve kesişmesi söz konusu olacaktır. Şöyle ki, lafzî mütevâtirin tanımında da bahsedildiği üzere, aynı anlama gelen farklı lafızlarla tevâtür düzeyinde nakledilen haberler konu bütünlüğüne ve ortak bir anlama sahip ise bunlar, lafzî mütevâtir kapsamında değerlendirilir. Burada tevâtür düzeyinde gelen tüm haberlerde konu bütünlüğü vardır ve tamamı aynı anlama gelmektedir. Manevî mütevâtirde ise farklı olaylarla ilgili olan ve farklı konuları içeren, teker teker dikkate alındığında da tevâtür düzeyinde olmayan haberler söz konusudur. Ancak tüm bu haberler incelendiğinde bunlar, tevâtür düzeyine ulaşan asgari bir anlam/kadr-i müşterek üzerinde ittifak etmektedir. İşte, Cezâirî’nin de belirttiği gibi, farklı olaylarla ilgili olup aralarında konu bütünlüğü bulunmayan haberlerin tevâtür seviyesine ulaşan asgari müstereğine manevî mütevâtir denir. Bunu lafzî mütevâtir için, “ortak anlam” ya da “konu bütünlüğü”; manevî mütevâtir için de “asgari ortak anlam” şeklinde belirtmemiz mümkündür. Klasik dönemde yapılan tanımlarda vurgulanan bu detayın, günümüzdeki tariflerde vurgulanmamış olması esasında bir anlam kargaşasına neden olmaktadır. Bu da muhtemelen lafzî mütevâtirin günümüzde, “birebir aynı lafızlarla nakledilen mütevâtir haber” şeklinde tanımlanmasının ve anlaşılmasının tabii bir sonucu olmalıdır. Bununla birlikte ilgili kitaplarda manevî mütevâtir için örnek olarak zikredilen duada ellerin kaldırılması (Apaydın, 2020, s. 50; Çakan, t.y., s. 107; Köktaş, 2020, s. 249; Şa’bân, 2021, s. 97; Tahhân, t.y., s. 21); amellerin niyetlere göre olması (Kahraman, 2018, s. 109; Zeydân, 1425/2004, s. 133); ümmetin yanılmazlığı (Apaydın, 2020, s. 50);²¹ şefaât, kabir azabı ve Hz. İsa’nın nüzülü (Köktaş, 2020, s. 249-250) ile ilgili rivayetlerin doğru örnekler olduğunu söyleyebiliriz. Aslında örnekler bağlamında yapılan açıklamalardan bu müelliflerin de manevî mütevâtirdeki ortak anlam ile maksatlarının, asgari ortak anlam olduğu anlaşılmaktadır.

²¹ Ayrıca bk. Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, 1426/2005, s. 2/16.

Neticede bütün tanımları dikkate alarak manevî mütevâtiri şu şekilde tarif edebiliriz: “Farklı konular, olaylar ya da hükümlerle ilgili nakledilen ve mütevâtir olmayan birçok haberin, tevâtür düzeyine ulaşan asgari ortak anlamına manevî mütevâtir denir.” Bu haber türünde mütevâtir olmayan çok sayıda farklı haber dikkate alındığında haberlerin asgari ortak bir anlam üzerinde ittifak etmesi ve ittifak edilen bu anlamın tevâtür düzeyinde olması önem arz etmektedir. Bunu en güzel açıklayan örnek, manevî mütevâtirden bahseden klasik kaynakların nerede ise tamamında zikredilen Hâtim’in cömertliğiyle ilgili haberlerdir. Hâtim’in farklı kişilere farklı zamanlarda deve, at, koyun, dinar, dirhem gibi mallar bağışladığı çok sayıda kişi tarafından rivayet edilmiştir. Bu örnekte habere konu olan olaylar birbirinden bağımsız ve farklı olduğu gibi her bir haber de bizatihi tevâtür düzeyinde değildir. Fakat bunların tamamı göz önünde bulundurulduğunda haberlerin asgari ortak anlamı Hâtim’in cömert olduğudur ve bu, tevâtür düzeyinde nesilden nesile nakledilmiştir. Dolayısıyla Hâtim’in cömertliği manevî mütevâtirle sabit olmaktadır. Bağdâdî’nin Peygamber Efendimiz’in mucizelerinden hareketle onun (s.a.s) mucize gösterdiğini manevî mütevâtir ile izah etmesi de konunun anlaşılması bakımından kayda değer bir örnek olduğunu belirtebiliriz (Hatîb el-Bağdâdî, 1435/2014, s. 99-100).

Apaydın’ın sünnet bağlamında verdiği iki örnek ve yaptığı açıklamalarla manevî mütevâtir konusuna noktayı koyalım: “... Farklı lafızlarla nakledilen ve ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceğini ifade eden haberler, tek tek ele alındığında haber-i vâhid sayılsa da hepsinin ortak anlamı ‘*ümmetin yanılmazlığı*’ olduğu için anlamca mütevâtir kabul edilmiş ve icmâın en temel gerekçesi sayılmıştır. Anlamca mütevâtir habere bir örnek de Hz. Peygamber’in dua ederken ellerini açarak yukarı kaldırdığına dair rivayetlerdir. Bu rivayetler arasında bazı yönlerden farklılıklar bulunsa da hepsinin birleştiği ortak anlam olan ‘*ellerin açılarak yukarı kaldırılması*’ hususu mütevâtirdir” (Apaydın, 2020, s. 50).

Sonuç

Dinî hükümlerin temel kaynaklarından biri olan sünnetin Hz. Peygamber’e (s.a.v) kesintisiz olarak ulaştığını ve bunda herhangi bir şüphenin olmadığını ifade eden, günümüzde yaygın olarak lafzî ve manevî diye iki kısımda değerlendirilen mütevâtir kavramı, fıkıh usûlünün önemli konularından biridir.

Fakihler başlangıçta mütevâtiri, lafzî ve manevî gibi herhangi bir kategorik ayrıma tabi tutmaksızın bir bütün olarak ele almışlardır. Esasında bu tavır klasik dönemde bazı istisnalar dışında uzun bir süre bu şekilde devam etmiştir. Bu nedenle fıkıh usûlünde asıl olan mütevâtirin lafzî ve manevî diye ikiye ayrılması değil, bu kavramın bir bütün olarak ele alınmasıdır. Bununla birlikte bu şekilde bir tasnif, ilk defa Şîrâzî ve Bağdâdî gibi Şâfiî fakihleri tarafından yapılmış; Karâfi ve Zerkeşî gibi fakihler de bunu takip etmişlerdir. Fıkıh usûlünün etkisi ile de hadis

usûlünde ilk defa Süyûtî böyle bir ayrıma yer vermiştir. Mütevâtir kavramının lafzî ve manevî diye kategorize edilmesi arızı olmakla birlikte bu ayırım, mütevâtirle ilgili fıkıh usûlünde hâkim olan anlayışa, bu çerçevede kabul gören ilke ve esaslara aykırılık teşkil etmemektedir. Ancak mütevâtir lafzı mutlak olarak söylendiğinde bununla lafzî mütevâtirin anlaşıldığı dikkate alınmalıdır. Zira mütevâtirin lafzî ve manevî ayırımını yapan âlimlerin lafzî mütevâtir anlayışları, bu ayırımı yapmayan âlimlerin mutlak mütevâtir kullanımına karşılık gelmektedir.

Fakihler tarafından mutlak/lafzî mütevâtir için verilen örnekler dikkate alındığında onların, lafzî mütevâtirde bütün rivayetlerinde haberin birebir aynı lafızlarla nakledilmesi şartını aramadıkları, aynı anlama gelen farklı lafızlarla tevâtür düzeyinde rivayet edilen tüm haberleri bu kapsamda değerlendirdikleri görülmektedir. Dolayısıyla mütevâtir haberde asıl olan lafız birliği değil, konu bütünlüğüdür. Bu nedenle dini bir konuda, olayda ya da hükümde aynı veya farklı lafızlarla ilk üç nesilde kitleler halinde aktarılan haberler mutlak/lafzî mütevâtir sünnet kapsamındadır. Konu bütünlüğünün olmadığı, birbirinden farklı olan ve tevâtür düzeyine ulaşmayan haberlerin, mütevâtir seviyesinde olan kadr-i müştereki, yani asgari ortak anlamı da manevî mütevâtir çerçevesindedir. Bunu lafzî mütevâtir için, "konu bütünlüğü"; manevî mütevâtir için de "asgari ortak anlam" şeklinde formüle etmemiz mümkündür.

Fıkıh usûlünün temel kaynaklarında mütevâtir hakkında verilen bilgiler bir bütün olarak dikkate alındığında günümüzde lafzî ve manevî mütevâtirin tanımı yapılırken daha hassas olunması, yapılan tanımların tekrar gözden geçirilmesi; sünnet verilerinin mütevâtir olup olmadığı ya da lafzî veya manevî mütevâtir olduğu yönündeki değerlendirmelerde klasik dönemde hâkim olan yaklaşımların göz önünde bulundurulması, bu çerçevede ortaya çıkan veya çıkması muhtemel olan birtakım tutarsızlıkların ve bilgi kargaşasının önlenmesinde önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, A. (2009). *Keşfü'l-esrâr* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ahmed b. Hanbel, A. (1421/2001). *el-Müsned* (1-50). Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed Naim, B. (2019). *Sahîh-i buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi* (14. bs, 1-8). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Âmidî, S. (1432/2011). *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Apaydın, H. Y. (2020). *İslam hukuk usulü*. Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY).
- Aybakan, B. (2010). "Şîrâzî, Ebû İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, s. 184-186). Türkiye Diyanet Vakfı.

- Aytekin, M. A. (2024). *Fakihlere göre mütevâtir sünnet*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları/İFAV.
- Aytekin, M. A. (2023). Fıkıh usûlünde haber teorisinin oluşumunda İsa b. Ebân'ın etkisi. *Eskiyeni*, 48, 331-352. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1220414>
- Buhârî, İ. (1419/1999). *el-Câmiu's-sahîh*. Dâru's-Selâm.
- Cessâs, E. er-Râzî. (2010). *el-Füsûl fi'l-usûl* (1-2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cezâirî, T. (1416/1995). *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (1-2). Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye.
- Çakan, İ. L. (t.y.). *Hadîs usûlü* (3. bs). İFAV.
- Dârimî, E. (1412/2000). Thk. Hüseyin Selîm Esed, *es-Sünen* (1-4). Dâru'l-Muğnî.
- Dumlu, E. (2021). *Haber-i vâhid özelinde İslâm hukukçularının hadis tartışmaları*. Ensar Neşriyat.
- Ebû Dâvûd, S. b. el-Eş'as. (1430/2009). Thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed Kâmil Karabelli, *es-Sünen* (1-7). Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû İshâk eş-Şirâzî, İ. (1433/2012). *el-Lüma'*. Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, M. (1426/2005). *el-Mu'temed fi 'usûli'l-fikh* (1-2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebü'l-Velîd el-Bâcî, S. (1430/2009). *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl* (1-2). Dâru İbn Hazm.
- Hâkim, E. en-Nîsâbü'rî. (1411/1995). *el-Müstedrek* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hallâf, A. (1962). *İlmü usûli'l-fikh*. ed-Dâru'l-Müttehhide.
- Hansu, H. (2008). *Mütevâtir haber: bilgi değeri ve İslam düşüncesindeki yeri*. Bilge Adamlar Yayınları.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. (1435/2014). *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*. Dâru İbn Hazm.
- İbn Hacer el-Askalânî, A. (1433/2012). *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*. Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- İbn Hazm, E. (ö. 456/1064). (1426/2005). *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (1-8). Dâru'l-Hadîs.
- İbn Mâce, E. el-Kazvînî. (1430/2009). Thk. Şuayb Arnavût vd., *es-Sünen* (1-5). Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Kahraman, A. (2018). *Fıkıh Usûlü*. Rağbet Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1997). "Hatîb el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 16, s. 452-460). Türkiye Diyanet Vakfı.

- Karâfî, E. (1438/2017). *Tenkîhu'l-füsûl fî 'ilmi'l-usûl (ez-Zahîre ile birlikte)* (1-11). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kettânî, M. (t.y.). *Nazmu'l-mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir* (2. bs). Dâru'l-Kütübi's-Selefiyye.
- Köktaş, Y. (2020). *Hadîs tarihi ve usûlü* (4. bs). STS Yayınları.
- Kuzudişli, B. (2007). "Men kezebe aleyye..." hadisi ve lâfzen mütevâtir meselesi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 7(1), Article 1.
- Mâlik b. Enes, E. A. Â. el-Asbahî el-Yemenî. (1441/2020). Thk. Safvân Dâvûdî, *El-Muvatta' rivâyetü Muhammed b. Hasen* (1-2). Dâru'l-Kalem.
- Molla el-Fenârî, Ş. (1427/2006). *Füsûlü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi'* (1-2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Müslim, M. (t.y.). Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Câmiu's-sahîh* (1-5). Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî.
- Orhan, F. (2021). Hadis rivayeti bağlamında fakihlerin mütevâtir habere yaklaşımları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (3), 1465-1483.
- Özafşar, M. E. (2017). *Hadisi yeniden düşünmek* (4. bs). Otto Yayınları.
- Pezdevî, Ebü'l-'Usr. (2009). *el-Usûl/Kenzü'l-vüsûl (Keşfü'l-esrâr ile birlikte)* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Râzî, F. (1433/2012). *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*. Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.
- Sem'ânî, E. (1418/1997). *Kavâtî'u'l-edille fî'l-usûl* (1-2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Serahsî, E. (1426/2005). *el-Usûl*. Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, E. (1416/1996). *el-Ezhârü'l-mütenâsira fî'l-ahbâri'l-mütevâtira*. Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, E. (1431/2010). *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*. Dâru'l-Hadîs.
- Şa'bân, Z. (2021). *İslam hukuk ilminin esasları* (Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, 36. bs). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taberânî, E. (1403/1983). *el-Mu'cemü'l-kebîr* (1-25). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Tahhân, M. (t.y.). *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Derseâdet.
- Tirmizî, M. (1419/1998). Thk. Beşşâr Avvâd, *el-Câmiu's-sahîh* (1-6). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zerkeşî, B. (1434/2013). *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zeydân, A. (1425/2004). *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn.